

A jugoszláv partizán-téma Balázs Béla műveiben

A Kékszakállú herceg várát sokféle játsszák a világ operaszínpadain Balázs Béla eredeti szövegével; az UNESCO ajánlólistáján szereplő *Valahol Európában* főcím-listáján is ott a neve forgatókönyvíróként; mint filmesztéta pedig a legtöbbet idézett szerzők egyike a nemzetközi filmirodalomban. Hogyan fordulhat elő, hogy ismertsége ellenére van olyan regénye, amelyről Magyarországon mindössze egy harmincesoros ismertetés jelent meg, és a róla szóló irodalomtörténeti írások meg sem említik? Az alábbiakban kísérletet teszünk az okok felderítésére.

Bár nem köthető közvetlen személyes élményekhez, Balázs Bélát már szovjet-unióbeli tartózkodása idején is foglalkoztatta a jugoszláv partizánmozgalom. Ennek első nyoma egy elbeszélés, amely *I naši gory borûtsâ vmeste s nami* címmel jelent meg Moszkvában¹ a második világháború elején. Magyar nyelvű fordítását nem ismerjük, de tudjuk, hogy ez volt annak a témájának első felbukkanása, amely folytatódott *A fû újra feláll* című színműben (darabkísérletben?), végső formáját pedig az *Emberek a határon*² című regényben nyerte el.

De – az időrendhez igazodva – először még az író *Boszorkánytánc* című darabjáról kell szót ejtenünk, amely laza tematikus rokonságot mutat az előző három, egy töről fakadó írással, lévén, hogy ezt is a jugoszláv partizán-ellenállás ihlette. Nyomtatásban a *Boszorkánytánc* nem jelent meg (s kézirata is hiányzik a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába bekerült Balázs-hagyatékból), viszont bemutatta a Belvárosi Színház, és 53 alkalommal³ játszotta, sőt 1946-ban a Szegedi Nemzeti Színház is műsorára tűzte. Balázs Béla 1945-ös hazatérte után többször is megkíséرتette a színpadi sikert, de jószerivel ez volt az egyetlen munkája, amellyel az áhított célt megközelítette.

HAMAR PÉTER (1943) irodalomtörténész, publicista, volt iskolaigazgató.

1 Voenizdat, 18. 1941, Biblioteka krasznoarmeja.

2 Balázs Béla: *Emberek a határon*. Budapest, 1949, Szikra kiadás, 188.

3 Az adat Siklós Olga könyvéből (lásd: 4. lábjegyzet) származik; Balázs az 1948 novemberében írt önéletrajzában (*Filmvilág*, 1964/11, 14) 83 előadást említ.

A *Boszorkánytánc*ról szóló ismereteink részint a korabeli kritikákból származnak, részint a szemtanúként emlékező Siklós Olga leírásából.⁴ A színháztörténész szerint Balázs Béla „azt találta legsürgősebb feladatának [ti. az emigrációból hazatérve – H. P.], hogy a magyar nézők rokonszenvét felkeltse a szerb partizánok iránt. Politikai agitációs feladatot vállalt.” Valljuk be, ez utóbbi megjegyzése, amely annak idején egyértelmű dicséretnek számított, ma inkább bizonyos aggályokat kelt, miként a műfaji meghatározás is – „népdráma és a balladák drámai stílusjegyeit vonultatja fel – keverve a polgári dráma naturalista eszközeivel” – a kiegyensúlyozatlan formát sejteti, de az említett szöveghiány miatt óvakodnunk kell bármiféle szentencia kimondásától.

A cselekmény egy szerb kisvárosban játszódik, amely „olasz megszállás alatt áll – írja Siklós –, de a megérkező német parancsnok követelésére a partizántevékenység megfékezésére gyerektúszokat kell szedni. Milicát, a tanítónőt [a szerepet a Belvárosi Színházban Bulla Elma játszotta – H. P.] kötelezik, hogy egy nap múlva adja át a túszként összeszedhető gyerekek névsorát. A lány, házról házra járva, csak az önként jelentkezők nevét jegyzi fel, és evvel lassan kiterjeszti a partizánmozgalmat a gyerekekre és az anyákra is. Lassan a városka szellemi irányítója lesz, összekötő a helyi és a hegyekben lakó partizánok között. A tanítónő Balázs Béla megfogalmazásában már-már emberfelettivé válik. Szinte egy szent erejével, hitével tartja össze a kisvárost – és tartja sakkban a megszállókat is.”

Zelk Zoltán a kommunista párt irányítása alatt álló *Szabadság* című napilapban írt kritikát⁵ az előadásról, s a cselekményt a „valószínűtlen” jelzővel illeti.

Említsük meg, hogy fellépett a darabban Móricz Zsigmond egykori felesége. Alakításáról így ír a *Fényszóró* című hetilapban a szerkesztő Szegi Pál: „Simonyi Mária az énekmondó vénasszony alakjából megdöbbenő kísértetfigurát formált. De nem a balladás mélységek döbbenete áradt belőle. A kávéházi dizőz és a rémdrámát játszó grand-guignol színésznő felemás bizonytalanságában vergődött.”⁶ A vélemény pikantériáját az adja, hogy a *Fényszóró* főszerkesztője Balázs Béla volt.

A darab bemutatásakor (a premierre 1945. szeptember 12-én került sor) ha minden nem is volt rendben a magyar–jugoszláv kapcsolatok terén, de a viszonyok rendeződni látszottak, azaz különösebb politikai természetű akadály nem állt a két nép kapcsolatának baráti szellemű bemutatása útjában.

A helyzet azonban változott 1947 második felében. A jugoszláv–bolgár barátsági szerződés megkötése mint különutas politikai lépés ellen Sztálin már az év augusztusában tiltakozott, mert látszott, hogy Jugoszlávia a szovjet blokk országaitól eltérő külpolitikát szándékozik folytatni. Az elhidegülés itthon is

4 Siklós Olga: *A magyar drámairodalom útja, 1945–1947*. Budapest, 1970, Magvető Könyvkiadó, 54–59.

5 Zelk Zoltán: *Boszorkánytánc. Szabadság*, 1945, szeptember 16., 4.

6 Szegi Pál: *Boszorkánytánc – Balázs Béla drámája a Belvárosi Színházban. Fényszóró*, 1945, szept. 20., 8.

kezdetét vette a déli szomszéd iránt, s úgy tűnik, hogy ennek jeleit Balázs Béla nem érzékelte, s a Nemzeti Színháznál szorgalmazni kezdte *A fű újra feláll* című darabjának bemutatását.

Ma már nehezen rekonstruálható, hogy a mű körüli események hogyan követték egymást. Ami bizonyos: Balázs 1947 októberében levelet írt Major Tamásnak, a Nemzeti Színház igazgatójának, és a jugoszláv–magyar kulturális kapcsolatok felvételére hivatkozva sürgette *A fű újra feláll* műsorra tűzését. Major október 22-én írt válaszlevelében a következő olvasható: „...mi ezzel a művel már két ízben is foglalkoztunk. Anélkül, hogy dramaturgiai értékeit vagy színszerűségét érinteni akarnánk, megállapítottuk, hogy a cselekmény, a mese, a mondanivaló maga túlságosan is közel áll hozzánk, hogysen ne lenne kényes, sőt kínos. A Boszorkánytánc, mely mint darab és mint mondanivaló sokkal jobb, még kedvezőbb légkörben sem tudta beváltani a hozzá fűzött várakozást. Hogyan várjuk ezt ma »A fű újra feláll« című darabodtól? [...] eltesszük olyan időre, amikor majd siker reményében vállalhatjuk a színre hozását.”

Tényi István 1990-ben dokumentumfilmet készített *Fénykép a tanítványoknak Balázs Béláról* címmel, s ennek felvételei során szembesítették Major Tamást evvel a levelével, amelyben nyilvánvaló politikai okokból utasítja el a darab műsorra tűzését, bár egy-egy félmondattal (például azzal, amivel a *Boszorkánytánc*ot értékesebbnek nyilvánítja, vagy azzal a hivatkozással, hogy „Te, a darab apja természetesen elfogult vagy saját gyerekeddel szemben, és megtéveszt az, hogy személyed iránti tiszteletből és szeretetből elhallgatjuk előtted a kellemetlen dolgokat...”) sejteti, hogy művészi fenntartásai is vannak. A felvétel nem sokkal Major halála előtt készülhetett, évekkal a dokumentumfilm bemutatása előtt, és a Nemzeti Színház egykori igazgatója jól láthatóan kényelmetlenül érezte magát az interjú során, nem is nagyon emlékezett a részletekre, és azt is érdemes figyelembe vennünk, hogy ő is szem volt a láncban, esetenként döntéseit ő is kénytelen volt a politikai széljáráshoz igazítani. Avval védekezett, hogy a szerző nem teljes darabot nyújtott be, hanem talán csak szinopszist és kidolgozott részleteket, tehát nem is volt igazán döntési helyzetben. Így volt-e, vagy sem, nem dönthető el, bár kétségtelen tény, hogy abban a hagyatéki anyagban, amelyet Hamvassy Anna, az író második felesége átadott az MTA Könyvtárának, a darab csak töredékes formában található meg.⁷

Ha a darab szüzséjére a végleges feldolgozásnak számító regényforma, az *Emberek a határon* alapján próbálunk visszakövetkeztetni, akkor annak a véleményünknek adhatunk hangot, hogy egy valamire való dramaturgnak kapásból tiltakoznia kellett a cselekményszövés logikátlanságai és a tények figyelmen kívül hagyása miatt a darab bemutatása ellen.

Siklós Olga az említett könyvében hosszan foglalkozik evvel a töredékben maradt, be nem mutatott darabbal.⁸ Sorait átítatja a szocialista ideológia áporo-

7 MTA Könyvtára, Ms 5013/3–4.

8 Siklós: *I. m.* 59–64.

dott levegője. Aligha tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy a kor művészetpolitikai igényeihez igazodás szándéka szakmai szempontjait felülírva homályosította el tekintetét. Nem ártallja azt írni, hogy Balázs „népi figurái, szerb és magyar parasztjai a legjobb móríci hagyományokat követik”. S ezt mivel látja bizonyíthatónak? A mű „természetes internacionalizmusával”, a „népi egymásra találás, a szövetkezeti mozgalom” bemutatásával (ezt egy spontán szerveződő kaláka sugallja neki), s azzal, hogy „megjelennek a malommunkások, akik az egyre nyilvánvalóbb provokációra rögtön szabotázshatározással válaszolnak”, s hát ott a „szerb fiú, aki kezdetben csak menyasszonyát félti a német tisztől, tört ragadva és szabotázshatározásokat végrehajtva érik kemény partizánná”. Ez az érési folyamat másfél nap alatt megy végbe akkor, amikor partizánmozgalom még nincs is, hiszen Jugoszlávia német megszállásának legelső napján, a katonai egységek határátlépésével fejeződik be a történet.

Balázs Bélát nyilván mélyen bántotta darabjának elutasítása, de a témát nem szívesen hagyta volna veszendőbe menni, ezért regénnyé formálta. 1948-as, már említett önéletrajzában felsorolja korábbi műveit, és jelzi: „Sajtó alatt van »Vér a határon«.” (*Vér a határon* volt korábban a színdarab-forma munkacíme.)

A regény *Ember a határon* címmel jelent meg 1949 vége felé már posztumusz műként, Balázs Béla ugyanis ez év májusában meghalt. A kötetről meglepő módon egyetlen, mindössze ezerkétszáz karakter terjedelmű ismertetés jelent meg a magyar sajtóban.⁹ (A *Boszorkánytánc*cal még huszonhárom sajtóközlemény foglalkozott.)

A regényt azóta is mély hallgatás övezi: még K. Nagy Magda Balázs-monográfiájában¹⁰ sem esik róla egyetlen szó sem, címszerűen sem említi, s hasonló a helyzet abban a terjedelmes, az életutat bemutató tanulmányban is, amelyet Szabolcsi Miklós írt Balázs Béláról egy szocialista írókat bemutató kötet számára.¹¹

Miért apadt el vajon a sajtóvisszhang, és miért pont a *Tiszatáj* szólalt meg?

Az első kérdésre nem tudjuk a választ, de az ismert körülményekből arra következtethetünk, hogy a Balázs Bélát egyre inkább körülvevő bizalmatlanság lehetett az oka mellőzésének. A hatalmon levők számára valószínűleg az okozta a legfőbb gondot, hogy az író-filmesztéta nemzetközi reputációja miatt nem tudták vagy nem merték megakadályozni külföldi útjait, amelyek nemcsak a szocialista tábor országaiba, hanem például Franciaországba és Olaszországba is elvezettek, s a példák azt igazolják, hogy a rendszer számára mindenki gyanús volt, akinek nyugati kapcsolatai voltak, s főként az, aki a két világháború között tartósan Nyugaton élt.¹²

9 Somfai László: *Ember a határon*. *Tiszatáj*, 1949/4, december, 292–293.

10 K. Nagy Magda: *Balázs Béla világa*. Budapest, 1973, Kossuth Könyvkiadó, 404.

11 *Arcképek a magyar szocialista irodalomból*. Szerkesztette: Illés László. Budapest, 1967, Kossuth Könyvkiadó, 123–139.

12 A gyanú ekkortájt már a filmszakmát is elérte. Angyal Györgyöt, a MAFIRT igazgatóját, aki 1934 és 1945 között Franciaországban élt és az FKP tagja volt, 1948 végén még áthelyezik az Országos Találmányi Hivatal élére, de 1949 júliusában a Rajk-per kapcsán letartóztatják, s

Azt a körülményt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ekkortájt a *Ludas Matyi*-ban már megjelentek Titóról a „láncos kutya”-karikatúrák, a regény viszont a szerb–magyar barátság mellett tör lándzsát.

A második kérdésre természetes a válasz. Balázs Béla szegedi születésű, és a város díszpolgára is volt, innen nyilván több figyelem irányult rá, mint máshonnan. Ugyanakkor a környékbelieket zavarhatták leginkább azok a regényben fellelhető földrajzi természetű tévedések (az ismertető szerzője tapintatosan „elírások”-ról beszél), amelyek nyomán tartalmi zavarok támadnak a regény cselekményében.

A történet a regény első mondata szerint „1941 áprilisának egyik estéjén” (5)¹³ kezdődik, s mivel a továbbiakban arról esik szó, hogy másnap a német csapatok atlépik a magyar–szerb határt, pontosan meghatározható, hogy április 5-én és 6-án játszódik. (Ennek az időpontnak a fiktív cselekmény dramaturgiai értékelése szempontjából jelentősége van, ezért később visszatérünk rá.)

A szerző földrajzi ismereteinek hiányára utaló gyanúnk a második bekezdés olvasásakor ébred. „Ha a jó szőregi harang hangja Horgosra nem vert volna át olyan tisztán, akkor Féja bácsi sohse tudta volna, mikor kell reggelre és estére beharangoznia” (5) – írja Balázs, ám ha a térképen ellenőrizzük az információt, kiderül, hogy a két település távolsága légvonalban van vagy 18 km, ami jócskán kívül esik a hallótávolságon.

Még mindig az első oldalon járunk: „Ez az út Horgos faluból a magyar határország őrházához vezetett, a magyar–jugoszláv határ sorompójához. Onnan aztán tovább Szőreg falu felé. De ez már odaát fekszik Jugoszláviában” (5). Ez már több mint gyanús. Szinte érthetetlen, hogy az a Balázs Béla, aki középiszolás éveit idején Szegeden élt, később pedig Kodályt és Bartókot is kalauzolta a környéken népdalgyűjtő útjaikon, hogyan tévedhet ekkorát. Talán az maradt meg az emlékezetében, hogy Szőreg 1919 márciusa és 1921 augusztusa között a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság fennhatósága alá tartozott? Viszont Horgos a trianoni határvonalak meghúzásakor jugoszláv uralom alá került, és a párizsi békeszerződéssel rögzített határok szerint is ott maradt.

Aztán jön az újabb földrajzi képtelenség: „Ez az országút szárazon visz Horgosra [tudniillik Szőregről – H. P.]” (27). De felületes pillantás elég a térképre, hogy belássuk, nincs más lehetőség egyik településről a másikba eljutni, csak a Tiszán keresztül. S ha arra gondolunk, hogy az író esetleg összekeverte Szőreget Röszkével, akkor is csak a harangszó ügyében igazodnak ki a dolgok, mert Röszke ugyanúgy magyar területen fekszik, mint Szőreg, viszont innen Horgosra nem kell átkelni a Tiszán, ám így a regény dramaturgiailag fontosnak szánt jelenete, a lovak átúsztatása a Tiszán, válik értelmetlenné.

a börtönben tisztázatlan körülmények között meghal. (Lásd: Gervai András: A 26-os számú holttest. *Élet és Irodalom*, 2014. május 9., 10.)

13 A kötetből vett idézetek után zárójelben közöljük a lapszámot.

A földrajzi tévedések végigvonulnak a regényen, ezért a továbbiakban ezzel nem foglalkozunk, viszont a helységnevek helyett a zavar elkerülése érdekében a „magyar falu” és a „szerb falu” megnevezéseket használjuk.

A regény gondolati irányultságával kapcsolatosan Balázs Béla olyan általánosításokat enged meg magának, amelyek átgondolatlanságról tanúskodnak („Minden magyar paraszt született és tudatos szónok” [71], „Tudta jól Juhász annakidején, miért hozott Szőregről szerb menyecskét. Dolgosabbak és szerényebbek azok a magyar asszonyoknál” [66]), netán a történelmi tények felületes megközelítéséből fakadnak. Jól tapintható, hogy az író az internacionalizmus jegyében fogant szerb–magyar kapcsolatokat óhajt, és a két nép békés egymás mellett élését szeretné szolgálni. Ennek érdekében állítja: „szerb és magyar ugyanis mindig barátságban élt egymással...” (6). (És ez nem valamelyik szereplője szájába adott mondat, hanem a direkt írói narráció része.) Elfelejtette volna, vagy nem akarta tudomásul venni, hogy a magyar szupremácia szellemében folyamatos oppozícióban éltünk a nemzetiségeinkkel, s az 1920-as határcsonkítás az ellenérzéseket nemcsak fenntartotta, hanem fokozta is?

A két nép viszonyának kérdése afféle kinyilatkoztatás formájában vagy pedagógiai célzatú szólamként, bár bizonyos ellentmondásokat hordozva, visszatér Forbáth, az illegális kommunista tanító megszólalásaiban. Ő közvetíti az író ideologikus szándékát főleg ebben a gondolatmenetben: – Látod-e, itt a Duna körül csak négy nép lakik együtt: magyarok, románok, szlovákok és szerbek. Mégis örökös a huzavona s gyűlölködés, elnyomás, háború. A Szovjetunióban százhusz nemzetiség lakik együtt békében és barátságban. Mind szabadon élnek és fejlődnek a maguk nemzeti nyelvében és hagyományában. Egyik nép sem akarja a másikat elnyomni és kizsákmányolni. Ez az első szocialista ország” (58).

A regény alapszólama, hogy tudniillik az egymás mellett élő népek tanúsítanak egymás iránt megértést, és kapcsolataikat a békesség, a közös érdekek szerint alakítsák, valóban méltányolható, bár az ügynek aligha használ Forbáth tanító tudománytalan érvelése: „Nem tudjátok, hogy a magyar szókinccs harmincöt százaléka szláv gyökerekből ered?” – kérdi egy alkalommal, erősen elvetvén a sulykot.¹⁴

Kezdetben az olvasó még azt is nehezen tudja eldönteni, ifjúsági regényt tart-e a kezében, vagy felnőtteknek szólót. Amikor ilyen mondatot olvas: „Ha pedig a fiú szemei lecsukódtak [Géza, a lovászgyerek az istállóban alszik – H. P.], Ráró nem dobogott többet, és nem csörgette láncait [Lánc a lovon? – H. P.]. Óvta kis barátja álmát” (10), akkor az előbbire gyanakszik, és csak később erősödik meg benne a tudat, hogy a célközönség mégiscsak az idősebb korosztály.

Az író gyors tempóban, bár jól követhető módon pergeti az eseményeket, de sem a dolgok elemi logikáját, sem a történelmi tényeket, sem a paraszti életvi-

14 Az időközben kihalt szavakat, nyelvjárási szavakat is beleértve mindössze néhány ezer szláv jövevényszó jöhet számításba. (Forrás: Bárczy Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967, Tankönyvkiadó, 289.)

szonyokat nem tartja tiszteletben, s ennek következtében minden kusza és zavaros lesz, a történések pedig egy preconcepcionált ideologikus vezérelv szerint rendeződnek el.

Súlyos vádak ezek, különösen ha egy rangos íróval szemben hangzanak el. Ezért néhány példával igazolnunk illik, hogy nem légből kapott állításokról van szó.

Az első dramaturgiai szempontból fontos jelenetsor azzal kezdődik, hogy a magyar falu földesura magához rendeli Gézát, a lovászfűt, és közli vele: „- Tudom, hogy a német élelmezési tiszt parancsára a rekviráló bizottság Rárót, Csillagot és a két fakót felírta a névjegyzékbe. Holnap kora reggel akarják a kutyák a lovaimat elvitetni” (15). Később pedig azt tudjuk meg, hogy a németek a lakosság élelmiszertartalékaira is kiterjesztették a rekvirálást. Am ilyesfajta rekviráló akciókra 1941-ben biztosan nem került sor. Balázs talán a szovjet gyakorlat alapján feltételezi, hogy ilyesmi történhetett.

A regény egy másik kollíziós pontja egy bizonyos kaláka körül alakul ki. A szerb faluból rokonok, barátok, vőlegény indulnak át a magyar faluba, s jövetelük célját az idős szerb parasztember így adja elő a határőrnek: „Azért megyünk, kérem alázattal, hogy krumpliföldjét [a sógoráét - H. P.] fölkapáljuk. Kaláka van ma Juhászéknál. Amint azt a lapátjainkon és kapáinkon is láthatod” (40).

Am ąjvetelüknek nem mezőgazdálkodási, hanem dramaturgiai okai vannak, de erről essék később szó. Balázsnak jól érzékelhetően fogalma sincs a földművelésről. Hogy a krumpli felkapálásához (?) lapátra miért van szükség, csak ő tudja. De nem ez a főbaj evvel az akcióval. A krumplit, mivel hidegérzékeny növény, csak április végén szokták ültetni, azaz nincs mit megkapálni április elején. Jó okkal jegyzi meg K. Nagy Magda (bár nem e regény kapcsán), hogy Balázs „azóta, hogy Szegedről elszármazott, a harcteret leszámítva nem is látott eleven parasztot”.¹⁵

Ideológiai oka van a regény vízimalom-epizódjának is. Ahhoz, hogy a szocialista realizmus játékszabályai szerint meg lehessen mutatni a jövő letéteményesét, a munkásosztályt, az író olyan mellékszálát sző a regénybe, amely igazolja, hogy fogalma sincs a valóságos hazai életviszonyokról. 1941-ben már alig-alig működött néhány vízimalom az országban, s azok is csak egy-egy kisebb falu szerény igényeit szolgálták ki. Balázs vízimalma - áprilisban, amikor a lakosságnak gabonataraléka már alig volt - három műszakban működik nyolc munkással, és az éjszakások elhatározzák, hogy éjszakai pótlékot követelnek. Képviselőjüket azonnal, éjnek idején menesztk is a tulajdonoshoz, és sikertelenség esetére a sztrájkot mérlegelik. Igazolva van tehát az osztályharc, és föltáruulnak módszerei is.

Ebbe a lehetetlen szituációba lép be a német őrnagy, aki valamilyen ismeretlen oknál fogva főhadnagynak álcázza magát, viszont tud magyarul, és fel akarja robbantani a malmot. El is helyezi a robbanószerkezetet, amit aztán egy romantikus fordulat nyomán a partizánná avanszált szerb vőlegény hatástalanít, és

15 K. Nagy: I. m. 325.

a magyar munkások átszállítják a rekvirált liszttel együtt a németek raktárába, ahol másnap reggel lép működésbe. Mintha csak egy szovjet partizánregényt olvasnánk! (Megmosolyogtató adalék a munkásszolidaritásról: a német tiszt arra gyanakszik, hogy a detonáció azért maradt el a malomban, mert a Skoda-művek csehszlovák munkásai szabotálták a munkát a szerkezet összeszerelésekor.)

Az is kiderül, milyen dramaturgiai megfontolásból volt szükség kaláka ürügyén átjönniük a szerb parasztnak magyar területre. Amikor a holdfényben hazatérnének, a határszéli domb tetejéről egy német katonai egység – pusztán az ölés örömeért, ami külön is hangsúlyozódik a katonák párbeszédében – legéppuskázza őket, így ők lesznek Jugoszlávia megtámadásának első áldozatai.

Független a regény cselekményétől, bár Horgos miatt mégis összefügg vele, ezért érdemes szólni róla, hogy 1941-ben a magyar hadsereg egységei foglalták el (trianoni összefüggésben vissza) a települést. A bevonuló honvédekre néhány szerb partizán tüzet nyitott, ezért 30 szerb nemzetiségű személyt végeztek ki. Válaszul, a magyar hadsereg kiűzése után, a szerbek 60 magyart lőttek agyon.

Balázs ebben a délvidéki, háborús történetben rengeteg szereplőt vonultat fel, igyekszik minél szélesebb társadalmi spektrumot felrajzolni. De ez meg is akadályozza abban, hogy egyetlen főhőst állítson a középpontba. Bár a regény elején úgy tűnik, hogy Géza, az istállófiú lesz a központi alak, akit szinte népmesei hősként indít útjára, de a fiú később el-eltűnik az olvasó szeme elől, majd újra felbukkan, hogy a legvégén Szegedre induljon megkeresni a mindentudó Forbáth tanító útmutatása alapján a gyaníthatóan kommunista nyomdászokat.

K. Nagy Magda – az Ermler–Jutkevics szerzőpárosnak az *Ellenterv* című filmjéről írott Balázs-cikket méltatva¹⁶ – így dicséri az író: „A proletkult harsány, fekete-fehér ellentéteinek feloldását, a differenciált ábrázolás igényét a harmincas évek elején kevés kritikus vette még észre.”¹⁷ Ám ha ezt Balázs már akkor ilyen világosan látta, a jellemek rajzában miért nem tudott túllépni a fekete-fehér ellentétek, az egydimenziós emberek ábrázolásán? Aki az *Emberek a határonban* rossz, az végletesen rossz: Farkas Elemér, a földbirtokos pénzéhes megalkuvó; Köves, a malomtulajdonos szervilis nagyravágyó; a jegyző gyáva alkoholista; Rüdiger, a német tiszt pedig mintha valamelyik szovjet partizánfilmből lépett volna át a történetbe. A másik oldalon ott állnak a hibátlanok, a jók: magyar és szerb parasztnak, köztük az öntudatos, meg nem alkuvó Pirooska; Branko, a mindenhez értő vőlegény; a magyar határőrtiszt mint a becsület bajnoka; és mindezek előtt a többször említett Forbáth tanító. Valamennyien mint a *commedia dell'arte* típusfigurái mozognak egy szocialista realista panoptikumban.

Balázs Béla ennek az alkotói módszernek a szószólójává lényegült át szovjetunióbeli tartózkodása második felében, a sztálini „tisztogatások” időszakában. Kétségkívül létezett ennek a különös képződménynek valamiféle kimun-

16 Balázs Béla: Új film – új életérzés. *Szovjetszkoje Kino*, 1933, III-IV. (A film eredeti címe *Vsztreznij*, amely egyes filmográfiákban *Feszített terv* címmel szerepel.)

17 K. Nagy: I. m. 343.

kált kritériumrendszere, s a szocialista kultúrpolitika nemcsak elvárta, számon is kérte az ehhez való igazodást a művészekről. Bár kell hozzá némi mazochizmus, de ha valakit érdekel, hogyan definiálták, illetve írták körül a szocialista realizmus fogalmát, bőven találhat „szak”-irodalmat a kor művészetelméleti írásai között.

Inkább csak „kóstolgatás” céljából nézzünk néhány ismertet Balázs Béla megfogalmazásában! „A forradalmi szocialista realizmus nemcsak ábrázolja a létező valóságot, hanem elő is segíti az új valóság létrejöttét.” Vagy: „A szocialista realizmus: az osztályöntudat kifejeződésének helyes megfogalmazása.” Továbbá: „...nem ábrázolja a konkrét apróságokat (részleteket) a szocialista egésszel való perspektívájától elszakítva...”¹⁸

Úgy tűnik, Balázs Béla az *Emberek a határon*ban megfelelt az önmaga állította, a zsdanovi esztétika által is favorizált követelményeknek. Azoknak azonban aligha, amelyek az irodalmat valóban művészetté avatják.

* * *

Az olvasó azért néz értetlenül szembe az *Emberek a határon* írói kudarcával, mert tudja, hogy ez a proletkult összes szeplőjét az arcán viselő regény az *Álmodó ifjúság* tőszomszédságában, közvetlenül utána íródott. Szinte hihetetlen, hogy egyazon írói műhelyből csekély időkülönbséggel kikerüljön egy remekmű és egy olyan írás, amely csak az irodalomtörténeti mérlegelés kedvéért számíthat némi figyelemre. Az *Álmodó ifjúság* olyan önéletrajzi mű, amely méltán helyezhető el a XX. századi magyar memoáriróadalom legelesebb darabjai, Móricz Zsigmond *Életem regénye* vagy Déry Tibor *Ítélet nincse* mellé. Nincs magyarázat arra, miként vezethetett út az önéletrajzi kötetben ábrázolt sorsból és a benne megnyilatkozó művészi teljességből az *Emberek a határon* életidegen világához és a megformálás igénytelenségéhez. Ilyesfajta kontrasztra a rangos írók körében nem is találni példát.

18 Az idézetek forrása Balázs Béla *A szocialista realizmus* című írása, amely egy gyűjteményes kötetben olvasható: Balázs Béla: *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Bp., 1968, Kossuth Könyvkiadó, 216–226. (A tanulmányt Szabó István fordította, a válogatás és az előszó K. Nagy Magda munkája.) A kötet jegyzeteit is írta K. Nagy szerint (343) az írás 1935-ben jelent meg Moszkvában orosz nyelven *A film szelleme* (Duh filmi) című Balázs-kötet részeként. Ám ezt a fejezetet hiába keressük *A film szelleme* első magyar nyelvű kiadásában (1958, Bibliotheca Kiadó), amelyből ismeretlen okok miatt egyébként hiányzott az eredeti, német nyelvű szöveg hat fejezete. Az újabb, magyar nyelvű kiadásban (1984, Gondolat. A betoldott II–VII. fejezeteket Berkes Ildikó fordította) pótolták a hiányzó részt, ám a *Szocialista realizmus* című fejezet ebből a kötetből is hiányzik. A Gondolatnál megjelent kötet utószavát és jegyzeteit készítő Nemeskürty István nem tesz említést erről a moszkvai kiadásban fellelhető szövegegyeségről, pedig a kiadások évét alapul véve elvileg ismerhette. Habent sua fata libelli.